

**6D020500 «Филология» мамандығы бойынша философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған Несіпбай Айнұр Шыңғысханқызының
«Қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктері»
тақырыбындағы диссертациясына**

АНДАТПА

Қазіргі тілімізде бір бөлшегі кірме сөз екінші бөлшегі төлтілдік элементтен тұратын жаңа атаулар мен терминдер саны күрт көбейді. Мұндай түзілімдер ғылыми мәтіндерде, бұқаралық ақпарат құралдарында, жарнамаларда, жалпы тілдік қатынаста жиі пайдаланылатын болды. Тіл білімінде будан (гибрид) сөздер деп аталатын мұндай түзілімдер тіл-тілдің бәрінде дерлік кездеседі.

Қазіргі тіліміздегі шетел тілі сөздерінен жасалған будан сөздердің пайда болуы мен қолданылу аясы негізінен - терминология мен медиакеңістік. Тілдің түрлі деңгейлерінде шет тілдік бірліктердің енуі туралы тіл білімінде бұрыннан айтылып жүргенімен, кейінгі жылдары бұл құбылыстың қазақ тілінде қарқынды дамуы байқалады. Себебі, ғылым мен техниканың, саясат пен экономиканың дамуы тілге де әсер етпей қоймайтыны белгілі. Бұл өзгерістер алдымен, тілдің лексикалық жүйесінде орын алады. Ғылым мен техниканың, ақпараттық технологиялардың дамуы және қоғамдағы саяси экономикалық, мәдени өзгерістер, интеграциялық үдерістер шеттілдік кірме сөздер санының қауырт өсуі мен жаңа атаулардың көбеюіне әкелді. Олардың қатарының көбейе түсуі тіліміздің сөздік қорын, терминологиялық қорды байытатыны сөзсіз.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің негізгі мақсаты – қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық табиғатын кешенді зерттеу арқылы олардың морфологиялық құрылымын, будан терминжасам тәсілдерін, сөзжасамдық модельдерін, функционалдық ерекшеліктерін, ұлттық терминологиялық қордан алатын орны мен қазақ ғылым тілін дамытуға әсерін айқындау.

Осы мақсатқа байланысты төмендегі міндеттер белгіленді:

- лингвистикадағы будан құбылысын зерттеудің теориялық негіздерін айқындау;
- будан терминдер жасалуының лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларын саралап көрсету;
- будан терминдердің құрамындағы компоненттердің шығу негізіне қарай түрлерін анықтау, лексика-семантикалық тұрғыдан топтастыру;
- терминжасамдағы будан түзілімдерді компоненттік құрылымына, жасалу тәсілдеріне байланысты жіктеп, будан терминдердің сөзжасамдық моделдерін құру;
- будан терминдердің ғылыми мәтіндердегі қолданысын зерделеп, функционалдық қызметін айқындау;
- медиакеңістіктегі будан терминдік түзілімдердің ақпараттық-коммуникативтік қызметін дәлелдеу;

– қазақ тіліндегі будан түзілімдердің қазақ тілінің терминжүйесіндегі алатын орнын айқындау.

Зерттеу әдістері. Диссертациялық жұмысты жазу барысында қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктерін, түрлерін анықтауда жалпы ғылыми зерттеу әдістері ретінде жинақтау, тұжырымдау, қорыту және жіктеу, интерпретация, сөздік дефиниция әдісі қолданылды.

Будан түзілімдердің құрылымдық және сөзжасамдық ерекшеліктерін анықтауда сөзді морфемдік ұйымдастыру деңгейінде құрылымдық-семантикалық талдау, лингвистикалық модельдеу әдістері пайдаланылды. Семантикалық талдау будан терминдердің құрылымдық элементтерін және олардың қалыптасу заңдылықтарын анықтауда қолданылды.

Будан терминдердің ғылыми мәтінде, ауызекі сөйлеу тілінде қолданысын анықтау мақсатында салыстырмалы лингвистикалық талдау әдістері, сауалнама әдісі, статистикалық зерттеу әдістері қолданылды.

Контент-талдау әдісі будан терминдердің электронды ресурстардағы және медиакеңістіктегі қолданыс ерекшеліктерін айқындауда пайдаланылды.

Негізгі ережелері (дәлелденген ғылыми гипотезалар және жаңа білім болып табылатын басқа да тұжырымдар), зерттеудің негізгі нәтижелерінің сипаттамасы. Диссертациялық жұмыста будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктерін зерттеу нәтижесінде төмендегідей тұжырымдарға қол жеткізілді:

1. Будан терминдер – шеттілдік лексиканың ана тіл жүйесіне кірігіп, интеграциялануы арқылы жасалған терминдер. Будан терминдердің лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлары сан түрлі – қоғамның экономикалық, қоғамдық-саяси, әлеуметтік-психологиялық, мәдени, ғылым дамуына байланысты негізгі және қосалқы факторлар болып бөлінеді.

2. Будан терминдер құрамындағы компоненттерінің шығу негізіне қарай ағылшын - қазақ сөздерінен жасалған; грек, латын негізді сөздер - қазақ сөздері; француз, неміс сөздері - қазақ сөздерінен; орыс - қазақ сөздерінен жасалған будан терминдер деп жіктелді. Будан терминдердің басым бөлігі -грек, латын негізді будан терминдер. Будан терминдер компоненттік құрылымына байланысты бір компонентті, екі компонентті және көп компонентті будан терминдер деп жіктелді.

3. Будан терминжасамда синтетикалық, аналитикалық және аралас тәсілдер қолданылады. Қазақ тіліндегі будан терминдер жасалу жолдарына байланысты дериват будан терминдер, композит будан терминдер, аббревиат будан терминдер деген түрлерге жіктелді. Будан терминдердің басым бөлігі дериват, композит будан терминдер. Статистикалық зерттеу нәтижесі будан терминдердің басқа түрлеріне қарағанда аббревиат терминдердің үлес салмағы аз екендігін көрсетті.

4. Қазақ тілінде будан терминдердің «кірме тілдік негіз + төлтілдік жұрнақ»; «Префикс + түбір/ негіз»; «кірме түбір/негіз +төлтілдік түбір/негіз, «кірме қысқарған сөз + төлтілдік түбір негіз» сөзжасамдық моделдері кездеседі.

5. Будан терминдердің ғылыми мәтіндердегі функционалдық сипатын зерттеуде номинативті, дефинициялық, сигнификаттық, танымдық функцияларымен қатар бағдарлау функциясы, жүйелеу, модельдеу, болжамдық функциялары анықталды.

6. Медиакөңістіктегі будан терминдердің ақпараттық-коммуникативтік функциясы белгілі бір ғылым саласындағы ақпаратты дәл және түсінікті түрде жеткізуінен көрінеді және күрделі ұғымдарды немесе процестерді қысқа әрі нақты түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Будан терминдер мағыналары арқылы берілетін ақпараттар көп жағдайда ғылыми дәлдігімен, толымдылығымен, ақпараттылығымен ерекшеленеді.

7. Қазақ тіліндегі будан терминдердің қолданылуында төлтілдік баламалары бола тұра шеттілдік субстраттарды орынсыз қолдану; будан терминдердің тым шұбалаңқы болып келуі; терминге қойылатын талаптардың бұзылуы; тілдік нормалардың сақталмауы, бірізділіктің болмауы сияқты бірқатар олқылықтар ұшырасады. Будан терминдер қолданысындағы аталған кемшіліктерді жою тіл тазалығының сақталуына, ұлттық ғылым тілінің дамуына ықпал етеді.

Алынған нәтижелердің жаңалығы мен маңыздылығының негіздемесі.

Диссертацияда алғаш рет қазіргі қазақ тілінің терминологиялық жүйесіндегі шет тілдік бірліктер арқылы жасалған будан терминдердің тілдік сипаты мен функционалдық ерекшеліктеріне кешенді лингвистикалық зерттеу жасалды:

- тіл біліміндегі будан құбылысын зерттеудің теориялық негіздері айқындалды;
- будан құбылысының лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлары анықталды;
- будан түзілімдер компоненттік құрылымына, лексика-семантикалық ерекшеліктеріне қарай топтастырылды;
- будан терминдер жасалу тәсілдеріне байланысты жіктеліп, деривациялық модельдері құрылды;
- синтетикалық тәсіл арқылы будан терминжасаушы жұрнақтардың түрлері айқындалды;
- аналитикалық тәсіл арқылы будан терминжасауға қатысатын терминбөлшектер сараланды;
- танымдық және ақпараттық коммуникативтік қызметі дәйектелді;
- будан терминдердің қолданылуындағы олқылықтар сараланып, тіл тазалығына әсері анықталды;
- будан терминдердің қазақ тілінің терминжүйесіндегі орны мен ұлттық терминқорды жаңа үлгідегі терминдермен байытуға қосатын үлесі сараланды.

Зерттеу жұмысының ғылымның даму бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі. Диссертациялық жұмыс лингвистика ғылымының даму бағыттарына сәйкес келеді және зерттеу аясында алынған нәтижелер қазақ тіл білімінің терминтану жүйесіндегі өзекті мәселелерді қарастыруда негіз бола алады.

Докторанттың әрбір жарияланымды дайындауға қосқан үлесі. Зерттеудің барлық кезеңдерінде, библиографиялық материал жинау, оларды іріктеу, тілдік материалдарды терминология тұрғысынан талдаудан, зерттеу тақырыбының нәтижелері бойынша жарияланымдар дайындаудан көрінеді. Диссертациялық зерттеудің негізгі нәтижелері диссертация тақырыбына толық сәйкес келетін баспа жұмыстарында жарияланды: Scopus және Web of Science мәліметтер базасында 1 мақала, шетелдік ғылыми журналда 1 мақала, ҚР ЖБҒМ-нің Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда 5 мақала, халықаралық ғылыми конференцияларында 3 мақала жарияланды.

АННОТАЦИЯ

к диссертации на соискание степени доктора философии (PhD) по специальности «6D020500 – Филология» на тему «Лингвистические особенности терминов-гибридов в казахском языке»

Несипбай Айнур Шынгысханқызы

В современном казахском языке заметно увеличилось количество новых слов и терминов, состоящих из одной части причастия и другой части производного элемента. Подобные образования зачастую применяются в научных текстах, средствах массовой информации, рекламе и общезыковой коммуникации. Такие структуры, именуемые в языкознании словами-гибридами, встречаются почти во всех языках.

Сфера применения терминов-гибридов созданных на основе иностранных слов, чаще всего встречаются в терминологии и медийном пространстве. Вопрос о влиянии иноязычных субстратов на разные уровни языка изучается в лингвистике уже давно, в последние годы это явление стремительно развивается в казахском языке. Общеизвестно, что развитие науки, техники, политики и экономики неизбежно сказывается на языке, и эти изменения, прежде всего, затрагивают лексическую систему. Развитие науки, техники, информационных технологии, политические, экономические и культурные изменения в обществе, интеграционные процессы привели к быстрому росту числа иностранных заимствований и возникновению новых терминов. Безусловно, что увеличение данных терминов обогатит словарный запас и терминологические ресурсы казахского языка.

Цели и задачи исследования.

Основная цель данного исследования заключается в анализе морфологической структуры и способов формирования гибридных терминов, а также в изучении моделей словообразования и функциональных особенностей. Кроме того, исследование направлено на определение роли гибридных терминов в национальном терминологическом фонде, а также влияние на развитие казахского научного языка посредством комплексного изучения лингвистической природы терминов-гибридов в современном казахском языке.

Для реализации этой цели поставлены следующие **задачи**:

- выявить теоретические основы исследования явления гибридности в лингвистике;
- определить лингвистические и экстралингвистические факторы, способствующие образованию гибридных терминов;
- определить типы компонентов терминов-гибридов на основе их происхождения и сгруппировать эти термины с учетом лексических и семантических характеристик;
- классифицировать гибридные формирования в терминообразовании по компонентному составу и способам образования, разработать словообразовательные модели гибридных терминов;

- исследовать использование гибридных терминов в научных текстах и определить их функциональную роль;
- доказать информационно-коммуникативную функцию гибридных терминологических образований в медийном пространстве;
- определить место гибридных образований в терминологии казахского языка.

Методы исследования. В данной диссертационной работе применялся комплекс общенаучных исследований такие как, методы реферирования, формулирования, обобщения, классификации, интерпретации и словарной дефиниции для анализа языковых особенностей и типов гибридных терминов современного казахского языка.

Для выявления структурно-словообразовательных особенностей гибридных образований использовались методы структурно-семантического анализа и лингвистического моделирования на уровне морфемной организации слов. Семантический анализ использовался для выявления структурных элементов гибридных терминов и закономерностей их образования.

Метод сравнительно - лингвистического анализа, методы опроса и статистического исследования были использованы для определения места и роли гибридных терминов в научных текстах и разговорной речи.

Метод контент - анализа использовался для выявления особенностей использования гибридных терминов в электронных ресурсах и медиа пространстве.

Основные правила (доказанные научные гипотезы и другие выводы, являющиеся новыми знаниями), описание основных результатов исследования. В результате изучения лингвистических особенностей гибридных терминов в диссертационной работе были сделаны следующие выводы:

1. Термины-гибриды образуются путем введения иноязычных слов в структуру родного языка, их последующей интеграции и создания новых понятий. В связи с этим, лингвистические и экстралингвистические факторы, влияющие на терминологическую систему, классифицируются на основные и второстепенные, что обусловлено экономическим, общественно-политическим, социально-психологическим, культурным и научным развитием общества.

2. Термины-гибриды образованы из сочетания англо-казахских слов, а также слов, построенных на основе греческого и латинского, с добавлением казахских корней. Французские и немецкие слова также были интегрированы в казахский язык, образуя гибридные термины, основанные на казахских словах. В целом, большинство гибридных терминов имеют греко-латинские корни. Гибридные термины разделяются на категории в соответствии с их компонентной структурой: однокомпонентные, двухкомпонентные и многокомпонентные.

3. При образовании гибридных терминов использованы синтетический, аналитический и смешанный подходы. Гибридные термины в казахском

языке в зависимости от способа их образования подразделяются на производные гибриды, составные и аббревиатурные гибридные термины. Большинство терминов этой группы являются производными, составными терминами этой группы. Результаты статистического исследования показали, что количество аббревиатурных гибридных терминов ниже, чем других типов.

4. В казахском языке гибридные термины образуются по следующей формуле: «заимствованная языковая основа + исконный суффикс»; «префикс + корень/основа»; также существуют такие модели словообразования, как «заимствованный корень/основа + исконный корень/основа», «заимствованная сокращенное слово + исконная корневая основа».

5. При исследовании функциональных свойств данных терминов в научных текстах, кроме номинативной, дефинитивной, сигнификативной и когнитивной функций, были также выявлены их ориентационная, систематизирующая, моделирующая и прогностическая функция.

6. Информационно-коммуникативная функция гибридных терминов в медийном пространстве проявляется в точной и понятной передаче информации в той или иной научной области, и позволяет лаконично и точно излагать сложные понятия или процессы. Информация, представленная посредством значений гибридных терминов, часто отличается научной точностью, полнотой и информативностью.

7. Неправомерное использование иноязычных субстратов при употреблении гибридных терминов, несмотря на наличие исконных эквивалентов в казахском языке; невыполнение требований краткости и обще принятых норм в формировании терминов-гибридов; несоблюдение языковых норм и непоследовательность. Устранение указанных недостатков в использовании терминов-гибридов будет способствовать сохранению чистоты языка и развитию национального научного языка.

Обоснование новизны и значимости полученных результатов:

В диссертации впервые проведено комплексное лингвистическое исследование языковых характеристик и функциональных особенностей гибридных терминов, созданных с использованием иноязычных единиц в терминологической системе современного казахского языка:

- определены теоретические основы изучения гибридного феномена в лингвистике;
- выявлены лингвистические и экстралингвистические факторы гибридных терминов;
- гибридные термины сгруппированы по компонентному составу и лексико-семантическим признакам;
- проведена классификация гибридных терминов по способам образования и созданы словообразовательные модели;
- были определены типы гибридных терминообразующих суффиксов с использованием синтетического подхода;
- были выделены терминочастицы, участвующие в терминообразовании с использованием аналитического подхода;

- была определена познавательная и информационно-коммуникативная деятельность;
- выявлены пробелы в использовании гибридных терминов и определено их влияние на чистоту языка;
- проанализировано место гибридных терминов в терминосистеме казахского языка и их вклад в обогащение национальной терминологии новыми типами терминов.

Соответствие научно-исследовательской работы направлениям развития науки или государственным программам. Диссертационная работа соответствует направлениям развития лингвистики, а полученные в рамках исследования результаты могут служить основой для рассмотрения актуальных вопросов терминосистемы казахского языкознания.

Вклад докторанта в подготовку каждой публикации. На всех этапах исследования докторант активно участвовал в сборе библиографических материалов, их отборе и анализе языковых данных с точки зрения когнитивной лингвистики. Вклад докторанта также проявился в подготовке публикаций, отражающих результаты исследования. Основные результаты диссертационного исследования были опубликованы в научных работах, полностью соответствующих теме диссертации: опубликовано 1 статья в базах данных Scopus и Web of Science, 1 статья в зарубежном научном журнале, 5 статей в научных изданиях, рекомендованных Комитетом по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки РК, 3 статьи на международных научных конференциях.

Таким образом, каждый этап исследования и подготовка публикаций являются результатом непосредственного вклада докторанта в общее научное достижение.

ABSTRACT

of the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) on the
specialty «6D020500 – Philology»
Ainur Nessipbay

“Linguistic features of hybrid terms in the Kazakh language”

The number of new words and terms consisting of participle and derivative element has noticeably increased in the modern Kazakh language. Such formations are often used in scientific texts, mass media, in advertising and general language communication. Such structures are called hybrid words in linguistics and can be found in almost all languages.

Today, hybrid terms formed on the basis of foreign words is mostly found in terminology and media space. The issue of the influence of foreign language substrates on different levels of language has been studied in linguistics for a long time and it can be seen that this phenomenon has been rapidly developing in the Kazakh language recently. The development of science, information technology, politics and economics inevitably affects the lexical system of any language. All these integration processes have led to a rapid increase in the number of foreign borrowings and the emergence of new terms. It is doubtless, that such types of terms will enrich the vocabulary and terminological resources of the Kazakh language.

Research goals and objectives.

The main goal of this study is to analyze the morphological structure and methods of forming hybrid terms, as well as to study the models of word formation and functional features. In addition, the research is aimed at determining the role of hybrid terms in the national terminology fund, as well as the impact on the development of the Kazakh scientific language through a comprehensive study of the linguistic nature of hybrid terms in the modern Kazakh language.

To fulfill this goal, the following **objects** are set:

- to identify the theoretical foundations of hybridity phenomenon in linguistics;
- to determine the linguistic and extralinguistic factors facilitating the formation of hybrid terms;
- to find out the types of components of hybrid terms based on their origin and to group these terms taking into account lexical and semantic characteristics;
- to classify hybrid formations in term formation by component composition and methods of formation, to develop word-formation models of hybrid terms;
- to study the use of hybrid terms in scientific texts and to determine their functional role;
- to prove the information and communicative function of hybrid terminological formations in the media space;
- to determine the place of hybrid formations in the terminology of the Kazakh language.

Research methods.

A set of general scientific methods was used during the research; they are methods of abstracting, formulating, generalizing, classifying, interpreting and dictionary definitions for the analysis of linguistic features and types of hybrid terms of the modern Kazakh language.

To identify the structural and word-formation features of hybrid formations, methods of structural and semantic analysis and linguistic modeling at the level of morphemic organization of words were used.

Semantic analysis was used to identify the structural elements of hybrid terms and patterns of their formation.

The method of comparative linguistic analysis, survey methods and statistical research were used to determine the place and role of hybrid terms in scientific texts and colloquial speech.

The method of content analysis was used to identify the features of the use of hybrid terms in electronic resources and media space.

The main rules (proven scientific hypotheses and other conclusions that constitute new knowledge), description of the main research results. As a result of studying the linguistic features of hybrid terms in the dissertation, the following conclusions were made:

1. Hybrid terms are formed by introducing foreign words into the structure of the native language, their subsequent integration and creation of new concepts. In this regard, linguistic and extralinguistic factors influencing the terminological system are classified into primary and secondary, which is determined by the economic, socio-political, socio-psychological, cultural and scientific development of society.

2. Hybrid terms are formed from a combination of English-Kazakh words, as well as words based on Greek and Latin, with the addition of Kazakh roots. French and German words have also been integrated into the Kazakh language, forming hybrid terms based on Kazakh words. In general, most hybrid terms have Greek-Latin roots. Hybrid terms are divided into categories according to their component structure: one-component, two-component, and multi-component.

3. Hybrid terms depending on the method of their formation are divided into derivative hybrids, compound and abbreviated hybrids in the Kazakh language. Synthetic, analytical and mixed approaches were used in the formation of hybrid terms. Most of the terms in this group are derivative, compound terms of this group. The results of the statistical study showed that the number of abbreviated hybrid terms is lower than other types.

4. Hybrid terms are formed according to the following formula: "borrowed language base + original suffix"; "prefix + root/base"; there are also such word formation models as "borrowed root/base + original root/base", "borrowed abbreviated word + original root base" in the Kazakh language.

5. When studying the functional properties of these terms in scientific texts, in addition to the nominative, definitional, significative and cognitive functions,

their orientation, systematizing, modeling and prognostic functions were also identified.

6. The information and communication function of hybrid terms in the media space is manifested in the accurate and understandable transmission of information in a particular scientific field, and allows for a concise and precise presentation of complex concepts or processes. Information presented through the meanings of hybrid terms is often distinguished by scientific accuracy, completeness and informativeness.

7. Unlawful use of foreign-language substrates when using hybrid terms, despite the presence of native equivalents in the Kazakh language; failure to comply with the requirements of brevity and generally accepted norms in the formation of hybrid terms; failure to comply with language norms and inconsistency. Elimination of these shortcomings in the use of hybrid terms will contribute to maintaining the purity of the language and the development of the national scientific language.

Justification of the novelty and significance of the obtained results:

This is the first dissertation to conduct a comprehensive linguistic study of the language characteristics and functional features of hybrid terms created using foreign language units in the terminological system of the modern Kazakh language:

- the theoretical foundations for studying the hybrid phenomenon in linguistics were determined;
- linguistic and extralinguistic factors of hybrid terms were identified;
- hybrid terms were grouped according to their component composition and lexical and semantic features;
- hybrid terms were classified according to the methods of formation and word-formation models were created;
- types of hybrid term-forming suffixes were determined using a synthetic approach;
- term particles participating in term formation were identified using an analytical approach;
- cognitive and information-communicative activities were defined;
- gaps in the use of hybrid terms were identified and their influence on the purity of the language was determined;
- the place of hybrid terms in the terminology system of the Kazakh language and their contribution to the enrichment of national terminology with new types of terms are analyzed.

Compliance of the research work with the directions of development of science or state programs. The dissertation work corresponds to the directions of development of linguistics, and the results obtained within the framework of the study can serve as a basis for consideration of current issues of the terminology system of Kazakh linguistics.

Contribution to the preparation of each publication. At all stages of the research, the doctoral student actively participated in the collection of bibliographic materials, their selection and analysis of language data from the point

of view of cognitive linguistics. The doctoral student's contribution was also manifested in the preparation of publications reflecting the research results. The main results of the dissertation research were published in scientific papers that fully correspond to the topic of the dissertation: one scientific article was published in the Scopus and Web of Science databases, one article in a foreign scientific journal, five articles in scientific publications recommended by the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan and three articles at international scientific conferences.

Thus, each stage of the research and the preparation of publications are the result of the doctoral student's direct contribution to the overall scientific achievement.